

O LATINSKIM I HRVATSKIM NASLOVIMA HRVATSKIH VLADARA DO POČETKA 12. STOLJEĆA

Ivo Goldstein

Od prve polovice 9. st. pa gotovo do kraja 11. stoljeća, hrvatski vladari na kamenim spomenicima i u pisanim izvorima nazivani su ili se nazivaju različito — *rex*, *dux*, *princeps*, *comes*, *iudex*, *dux magnus*, zatim *eparh* i *patricij*, a ta se imena ne javljaju kronološkim redom, jedno za drugim, već se vremenski isprepleću.

Gotovo da se nitko u našoj historiografiji nije bavio uzrocima tolikog broja vladarskih naziva. Dosadašnji su se istraživači zaustavljali na, za njih presudnom, pitanju: kada je hrvatski vladar prestao biti *dux* — uvjetno prevedeno »knez«, i postao »*rex*« — opet uvjetno prevedeno »kralj«.

Prvi je o tom problemu još 1871. pisao Franjo Rački u radu: »Kada i kako se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu.«¹ Rački je pošao od činjenice da se u 9. st. hrvatski vladari Trpimir i Muncimir u »vladalačkim listinama« nazivaju »*duces*«, a u drugim izvorima »*dux*, *princeps*, *comes*«. Nadalje, da papa Ivan X 925. naslovljava pismo hrvatskom vladaru Tomislavu kao »*rex Croatorum*«. Taj datum Rački uzima kao »*terminus ante quem*« Tomislavove krunidbe i cijeli njegov dokazni postupak usmjeren je tako da se ova pretpostavka i dokaže. Budući da se stavu Račkog o krunidbi Tomislava direktno protivi vijest Tome Arhiđakona o krunidbi Stjepana Držislava i dokument o krunidbi Dimitrija Zvonimira, on pokušava obesnažiti te tvrdnje i objasniti kako da se ti izvori ispravno protumače. Tekst Tome Arhiđakona o vremenu Držislava glasi: »*ab isto Diricislavo ceteri successores eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchii sive patritii. Habebant namque ex successione sue originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie.*«² Dakle, da Držislav nije bio prvi hrvatski kralj, da od Bizanta nije dobio »*dignitatis suae insigniae*«, govore — pokušava nas uvjeriti Rački — ovi argumenti: takav je čin potpuno nelogičan u čitavoj bizantskoj politici koja ne prepušta ni faktično, a pogotovo ne formalno vlast

¹ Franjo Rački, Kako i kada se preobrazi hrvatska kneževina u kraljevinu, Rad JAZU 17, 1871, 70—89.

² Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana, ed. Franjo Rački, cap. XIII, 38—39.

nad svojim teritorijima, on je nemoguć u doba ekspanzije Bizantskog carstva za careva Ivana Cimiska i Bazilija II, kada oni ruše samostalne balkanske države — »pokorivši si Bugarsku godine 1019 [...] umah pade Srbija, pa se i susjedni narod hrvatski i njegovi knezovi (*δρχωντες*), dva brata, [...] caru predaše«. ³ Bazilije je, smatra Rački, »podupirao mletačku politiku proti Držislavu«, ⁴ pa je nerazumljivo da bi svom protivniku podario takvu čast.

Tomino svjedočanstvo o tome da je Držislav, osim »dignitatis insignia«, dobio i titulu eparha i patricija, Rački smatra zabunom i pretpostavlja da su hrvatski vladari te titule dobili još u 9. st. za vrijeme Zdeslavova boravka u Carigradu 877. ⁵ »Naprotiv«, zaključuje on, »nestaje svih ovih teškoća, ako oslonivši se na svjedočanstva više navedenih spomenika (pismo pape Ivana X; I. G.) prihvatimo misao da je već Držislavu predšastnik Tomislav kneževsku čast zamienio kraljevskom.« ⁶

Slijedeći »sporni trenutak«, pitanje krunidbe Dimitrija Zvonimira 1076, Rački rješava dosta jednostavno. On smatra da hrvatske kraljevske znakove — zastavu, žezlo, mač i krunu — papinski izaslanik nije donio iz Rima, već da su ti znakovi kraljevske časti izneseni iz kraljevske riznice. »Razlika glede krunitbenoga čina, nebješe u krunitbenih insignijih nego u osobi, koja je krunitbu obavila; a ova bijaše redovito po svoj prilici prvostolnik Dalmacije i Hrvatske, nadbiskup naime spljetski, izvanredno, kano što kod krunidbe Svinimira (Zvonimira; I. G.), poslanik rimske stolice.« ⁷ Tako bi Dimitrije Zvonimir bio zapravo, po Račkom, osmi okrunjeni hrvatski kralj, ali prvi o čijoj je krunidbi sačuvan neposredan dokaz.

O Tomislavu i njegovoj tobožnjoj krunidbi pisao je i Ivan Kukuljević Sakcinski u raspravi »Tomislav prvi kralj hrvatski«. ⁸ Kukuljević je, kako sam kaže, »nastojao da popuni po našem predsjedniku akademije priobćene podatke, da nadoveže svoje nazore o istom predmetu«. ⁹ Uistinu, njegova je radnja vrlo opširna, autor naširoko analizira sve suvremene dostupne izvore, konzultira brojne rasprave i knjige domaćih i inozemnih historičara, te opisuje političku situaciju u Evropi i Hrvatskoj X stoljeća. Ali, u ovoj raspravi nema bitno novih činjenica koje bi potpuno ili barem djelomično izmijenile ili nadopunile već iznesene stavove Račkog. Naime, neposredni dokaz o krunidbi jednostavno ne postoji. Osim toga, neke Kukuljevićeve pretpostavke i zaključke teško je ponekad opravdati izvornim materijalom. ¹⁰

³ Rački, n. d., 83; prema Skilici Kedren 476, 3. Ivan Zonara, XVII, 9. Ed. Bonn.

⁴ Rački, n. d., 83.

⁵ n. d., 82.

⁶ n. d., 83.

⁷ n. d., 88.

⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, Tomislav prvi kralj hrvatski, Rad JAZU 58, 1881. 1—52.

⁹ Kukuljević, n. d., 1.

¹⁰ Najbolji je primjer svakako priča o Duvanjskom saboru i krunidbi kralja Tomislava, zatim preuzimanje izvještaja neupućenih arapskih pisaca o prilikama i granicama na Balkanu (14), pa opis hrvatske vladarske krunice (48) i same kru-

I Vjekoslav Klaić je u svojoj »Povjesti Hrvata«¹¹ prihvatio tezu o Tomislavu kao prvom hrvatskom kralju te se njegova argumentacija kojom obrađuje Tomislavovu krunidbu ne razlikuje bitno od one Račkog i Kukuljevića. Iako se ogradio od njene potpune vjerodostojnosti (»ovako po prilici bi proslavljena krunidba kralja Tomislava na Duvanjskom polju«¹²), autor je ipak u svoje izlaganje unio i taj prikaz tobožnje krunidbe. Tominu je tvrdnju protumačio tako da je Držislav primio iz Bizanta titulu kralja Hrvatske i Dalmacije, te su mu »ostavljeni latinski gradovi Dalmacije«.¹³ Naposljetku, krunidba Dimitrija Zvonimira u takvoj je koncepciji, sličnoj onoj Račkog, tek krunidba jednog od Tomislavovih nasljednika na prijestolju.¹⁴

Ferdo Šišić je u djelu »Povijest hrvatskog naroda u vrijeme narodnih vladara«¹⁵ ustanovio da krunidba hrvatskog kralja opisana u »Ljetopisu popa Dukljanina« »ne može da bude izvorom za krunisanje kralja Tomislava«.¹⁶ »Tomislav se najkasnije 925. prozvao kraljem Hrvata«, »ali tko je Tomislava krunio i gdje se taj čin zbio, o tome ne znamo ništa«.¹⁷ Šišić je prihvatio kao točnu i vijest Tome Arhidakona o Držislavovoj krunidbi; kruna je došla iz Bizanta, a Držislav je prvi hrvatski kralj koji vlada i Hrvatskom i Dalmacijom.¹⁸ Šišićev sud o Zvonimirovoj krunidbi isti je kao i kod naprijed spomenutih autora,¹⁹ odnosno, Dimitrije Zvonimir je tek jedan u nizu okrunjenih hrvatskih kraljeva.

Nada Klaić smatra u knjizi »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku«²⁰ nepouzdanim prevođenje naslova rex koji papa daje Tomislavu našim terminom »kralj« i zaključuje da sam naslov »rex« ne može značiti da je Tomislav

nidbe (49). Zatim inzistiranje na neupućenosti Konstantina Porfirogeneta u prilike u Hrvatskoj (13), a nasuprot tome citiranje Rambaudova razmišljanja o poznatom, ali i preuveličanom te potpuno netočnom podatku o snazi hrvatske vojske.

¹¹ Vjekoslav Klaić, *Povjest Hrvata I*, Zagreb 1899, 2. izd. 1975.

¹² Klaić, n. d., I, 106.

¹³ Klaić, n. d., 118. Klaićevo mišljenje i mišljenje njegovih prethodnika o Držislavu bilo je drugačije negoli ono koje danas u našoj nauci prevladava. Naime, tek je Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, VHAD XIII, 1913—14. uredio hrvatsku vladarsku kronologiju i, između ostaloga, pokazao da Držislav nije bio brat Svetoslava Suronje, Krešimira i Gojslava (n. d., 68—81).

¹⁴ Klaić, n. d., 138.

¹⁵ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

¹⁶ isto, 414.

¹⁷ isto, 414.

¹⁸ isto, 469.

¹⁹ isto, 559. Šišić je i u svom »Pregledu povijesti hrvatskog naroda«, 3. izd. (priredio Jaroslav Šidak), Zagreb 1962. iznio vrlo slična stajališta kao i u prethodno navedenoj knjizi. Odbacio je priču o tobožnjoj krunidbi Tomislava kao nevjerodostojnu, ali je konstatirao da se »zacijelo oko godine 925. Tomislav proglasio hrvatskim kraljem [...]«; »međutim, je li Tomislav krunjen, od koga i gdje, toga ne znamo« (122). Ocjena o krunidbi Držislava i Zvonimira identična je onoj iz »Povijesti Hrvata u vrijeme narodnih vladara« (125, 140); ne razlikuje se, dakle, od mišljenja autora koji su se tim problemom već prije bavili.

²⁰ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 2. izd., 1975.

doista i okrunjen. Uostalom, nije pronađen nijedan dokument o krunidbi, pa se »ovo pitanje ne može smatrati konačno riješenim«. ²¹ N. Klaić smatra da je Tomina tvrdnja o Držislavu kao kralju Hrvatske i Dalmacije netočna, da je zapravo odraz prilika u kojima je autor živio. Naime, u XIII st. su Hrvatska i Dalmacija bile ujedinjene pod jednim vladarem, Arpadovićem, koji se nazivao »rex«. ²² Naprotiv, prihvaća kao ispravnu Tominu vijest da je Držislav primio iz Bizanta titulu eparha i patricija.

Zvonimir je, ²³ prema N. Klaiću, prvi hrvatski kralj, te je u njenoj knjizi i prvi konsekventno nazivan tim naslovom, dok su njegovi prethodnici nazivani neutralno »vladarima«. Autorica se također osvrće i na terminologiju za hrvatske vladare kojom se služila dosadašnja historiografija. Pri određivanju naslova za pojedine vladare, konkretno Tomislava, uzima se u pravilu terminološki kriterij, ali se on ne provodi dosljedno; »jer kad bismo željeli biti dosljedni, onda bismo ne samo Trpimira, nego i neretljanskog kneza Berigoja morali nazivati također kraljevima«. ²⁴

Dominik Mandić poistovjećuje u raspravi »Kada je Hrvatska postala kraljevina« ²⁵ hrvatski naziv kralj s latinskom titulom »rex«, a u daljem tekstu tvrdi da je Hrvatska postala kraljevinom g. 923, te da je Bizant dao Tomislavu kraljevski naslov »rex« i priznao neovisnost Hrvatske. Međutim, ovi zaključci nemaju osnova u izvornom materijalu, a i inače cijela rasprava boluje od sličnih neosnovanih kombinacija.

Poljski historičar Tadeusz Wasilewski pokušao je u članku »Geneza tytulu 'Rex Chroatorum'« objasniti zašto se u pojedinim izvorima za hrvatskog vladara upotrebljava titula »rex«. ²⁶ Budući da smatra vjerodostojnim vijest Tome Arhidakona o tome da je Stjepan Držislav dobio kraljevski naslov iz Bizanta, ²⁷ posvećuje svoju raspravu objašnjenju Gottschalkova termina »rex« za Trpimira, zatim već spominjanom naslovu »rex« u pape Ivana X za Tomislava, te nadgrobnom spomeniku Jelene koja sebe naziva kraljicom, a supruga Mihajla i sina Stjepana Držislava kraljevima — »reges«. Autor polazi od teze da se »latinska titula 'rex' nije nadijevala u ranom srednjem vijeku samo krunjenom monarhu; pripadala je i snažnom, utjecajnom vladaru. Osim toga, titula 'rex' i staroslavenska kralj nisu bile identične i istoznačne. Slavenski je knez mogao biti u stranim kronikama nazvan kraljem zbog svojih političkih i vojnih uspjeha, ali su ga njegovi podanici i dalje nazivali 'knezom'«. ²⁸

²¹ isto, 291.

²² isto, 323.

²³ isto, 386—387.

²⁴ isto, 291.

²⁵ Dr Dominik Mandić, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963. Kada je Hrvatska postala kraljevina, 194—213.

²⁶ Tadeusz Wasilewski, Geneza Tytulu »Rex Chroatorum«, Pamiętnik Słowiński XVII, 1967, 149—160.

²⁷ isto, 160.

²⁸ isto, 150, i opsežna literatura ondje navedena, pogotovo: F. Graus, Rex — dux Moraviae, Sborník prací filozofické fakulty brněnské university 9, 1960, Rada historická 7.

Gottschalk, tvrdi Wasilewski, »nije bio upućen u lokalne običaje, jer je dolazio s evropskog zapada«. ²⁹ Na temelju analize epiteta koje papa daje Tomislavu i zahumskom knezu Mihajlu — »dilectus«, odnosno »excellētissimus«, Wasilewski smatra da je Tomislavov naslov »rex« ili prereditiran ili plod kasnije interpolacije. ³⁰ S druge strane, »rex« koji se odnosi na Trpimira, na Mihajla i Stjepana Držislava, te »regina« — kraljica Jelena, autor tumači činjenicom da se u ranom srednjem vijeku titula »rex« davala svim istaknutim vladarima. ³¹

Iz ovog kratkog pregleda literature vidi se da je gotovo svaki historičar imao vlastito mišljenje o krunidbi i naslovima hrvatskih vladara. Takvom »nesuglasju« pogodovala je svojim karakterom i tema koja u prvom trenutku izgleda prilično jednostavna i jednoznačna, te omogućava da se u vrlo kratkom vremenu odgovori na postavljeno pitanje s »da« ili »ne«. Međutim, udubijujući se u problem krunidbe i naslova hrvatskih vladara, istraživač postaje svjestan sve težine i neodređenosti zadatka, pa zatim i nesigurnosti i mogućih netočnosti svojih krajnjih zaključaka.

I

Da bi se moglo odgovoriti na pitanje koji je hrvatski vladar bio prvi okrunjen za kralja, treba ustanoviti što je krunidba bila u ranom srednjem vijeku. To je obred ustoličavanja vladara u njegovu dužnost. U Evropi se kralj ili vojskovođa oduvijek proglašavao na javnoj ceremoniji, bilo da se dizao na štit, stavljao na sveti kamen, oblačio u posebno odijelo ili darivao kopljem. Nakon pokrštenja su se stari običaji inkorporirali u vjerski obred. Time se značenje kraljevstva iz korijena mijenja; kršćanski je vladar, bez obzira na specifičan položaj i dužnosti pojedinaca, uvijek u posebnom odnosu s Bogom. Pomazanjem je postajao podoban da dobije krunu i druge znakove, te ih je u pravilu dobivao od svećenstva. U zapadnoj Evropi prvi kralj za koga se pouzdano zna da je tako izabran jest vizigotski kralj Vamba g. 672. I franački kralj Klodvig dobio je krunu kao simbol »regnuma«, kraljevske vlasti. ³²

Ako takav uopćeni model krunidbe usporedimo s događajima iz hrvatske povijesti, prvi krunjeni kralj i prvi kralj uopće bio bi, bez sumnje, tek Dimitrije Zvonimir. No, već i za Trpimira postoje podaci koji govore o posvećenoj osobi hrvatskog vladara. Izraz »iuvatus munere divino« u Trpimirovoj darovnici ³³ svjedoči o specijalnom odnosu Boga i hrvatskog vladara, dakle o teokratskoj vladavini, a zatim i o postojanju nekakvog ustoličenja hrvatskog vladara. Gottschalk kaže da Trpimirovi podanici nazivaju svog vladara »reg-

²⁹ isto, 156.

³⁰ isto, 153 — 156.

³¹ isto, 160.

³² Encyclopaedia Britannica 6, 1972, 519—520.

³³ Franjo Rački, Documenta, Zagreb, 1877, 3.

num«,³¹ pa se čini da je Trpimir sebe poistovjećivao s kraljevstvom, prihvaćajući tako bizantske običaje.³² Očigledno je da ima vrlo jakih argumenata koji navode na zaključak da je već Trpimir prilikom uvođenja u vladarsku čast imao neki obred ustoličenja. Međutim, krunidba ili obred ustoličenja tako je širok i neodređen pojam da se on može primjenjivati prilikom uvođenja u različite časti, a da nema nekog presudnog faktora ili pokazatelja po kojem bismo decidirano mogli utvrditi radi li se o uvođenju u kraljevsku ili neku drugu čast. Zaključci o Trpimiru, izvedeni na temelju posredno utvrđenih činjenica, vrlo su općeniti i nesigurni, pa ne mogu poslužiti kao neki sigurniji dokaz u daljem razmatranju.

Za Tomislava, koga mnogi historičari nazivaju kraljem, a neki su pokušali i dokazati da je bio okrunjen, nema neposrednog dokaza o krunidbi. Papa Ivan X naziva ga »rex«³³ i to je jedini element koji bi nas navodio na zaključak da je Tomislav uistinu postao kralj, tim više što se uz »Tamislaus rex« spominje i »Michael dux«, pa otpada svaka pomisao o zabuni.³⁷ Kukuljević, a osim njega još neki autori, pokušali su krunidbu nekog hrvatskog vladara opisanu u hrvatskoj redakciji »Ljetopisa popa Dukljanina«³⁸ prikazati kao Tomislavovu krunidbu, ali tu smjelu kombinaciju odbacio je kao neosnovanu Šišić.³⁹ Konstantin Porfirogenet u djelu »De administrando imperio« naziva suvremene hrvatske vladare arhontima⁴⁰, što nam govori da on nije znao ni za kakve titule ili krunidbu potaknutu od pape, bizantskog cara ili nekog drugog autoriteta.

Već je Rački pošao od stajališta da se pretvorba kneževine u kraljevinu »ne mogaše izvesti bez nutarnje snage samoga naroda i državnog mu bića i bez vanjskog utjecaja«.⁴¹ Međutim, svi Tomislavovi vojni i politički uspjesi: pobjede nad Mađarima i Bugarima, eventualni prodor u Slavoniju i njeno ujedinjenje sa Hrvatskom, pa čak i pretpostavka o pripojenju gradova Bizantske Dalmacije,⁴² sve to svjedoči da su ti uspjesi mogli biti jedan od faktora

³¹ Lovro Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, »Bihać«, hrvatsko društvo za istraživanje domaće povijesti, Zagreb 1932.

³² N. Klaić, n. d., 231.

³³ Rački, Documenta, 189.

³⁷ Kombinaciju Wasilewskog o kasnijem ubacivanju onog »rex« ne mogu prihvatiti, jer smatram nepouzdanim pozivanje na samo jednu, doduše, vrlo vrijednu raspravu Lea Santifallera, Über die Titel in den Adressen der Papstskunden von den Anfängen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—53, 246—258, jer ona uvijek može imati manjkavosti i ograničenih zaključaka. Ne možemo li pretpostaviti da je Santifaller previdio ili nije uzeo u obzir ovu iznimku u titulaturi? Nije li nezahvalan posao titulaturi vladara u papinskim pismima nametnuti tako čvrstu kronologiju, kada i u tim pismima vlada poprilična nedosljednost?

³⁸ Ljetopis popa Dukljanina, priredio Ferdo Šišić, Beograd 1928, 384.

³⁹ Vidi ovdje bilj. 19.

⁴⁰ Documenta, 397; Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, Beograd 1959, 42—43.

⁴¹ Rački, Kako i kada, 70.

⁴² Takvu tezu zastupa, bez izuzetka, cijela hrvatska historiografija od najstarijih autora pa sve do danas.

koji bi povoljno utjecao na odluku o krunidbi, ali to nikako ne može biti i dokaz o krunidbi.

Da li se Tomislav mogao uopće okruniti i tko bi ga okrunio? Jedna je od pretpostavki da se Tomislav okrunio sam, po uzoru na bugarskog cara Simeona.^{41b} Ali, Simeon se nije okrunio sam, već je to učinio carigradski patrijarh. Uostalom, Simeonova titula car Bugara (*βασιλεύς βουλγάρων*) nema ništa zajedničkog sa eventualnom Tomislavovom titulom »rex«.

Tomislav nije mogao dobiti ni krunu od pape, jer pape se sve do zadnje trećine 11. st. nisu politički vezivale uz evropske vladare tako da su im slale kraljevske znakove. U povijesti su poznata samo tri ranija slučaja: papa je 751. samo priznao Pipina Malog za franačkog kralja i odobrio njegovo pomažanje, a za cara pape su ustoličili Karla Velikog 800. i Otona I 962. Potkraj 11. st., u jeku borbe za investituru, papa Grgur VII počeo je evropskim vladarima slati kraljevske znakove i time ih pridobivati na svoju stranu u sukobu koji je izbio s njemačkim carem Henrikom IV. Između ostalih, jedan od papinih saveznika (zapravo, vazala),⁴² bio je i hrvatski herceg, kasnije kralj Dimitrije Zvonimir. Dakle, prilično je nevjerovatno, čak isključeno, da bi papa oko g. 925. predao kraljevske znakove jednom vladaru na Balkanu, u vrijeme kada je takav postupak potpuno neuobičajen. S druge strane, da se krunidba uistinu i izvršila, ostao bi barem neki jasniji dokaz u izvorima, vjerojatno veća korespondencija pape Ivana X i Tomislava, ali od toga nema ni traga.

Kako, dakle, protumačiti naslov »rex« kojim papa naziva Tomislava? Titula »rex« nadijevala se kroz povijest po najrazličitijim kriterijima. Čak je i Atila, »bič božji«, nazivan kraljem, njegov mlađi suvremenik Odoakar dobivao je u zapisima istu titulu. I Prokopije iz Cezareje svjedoči da se Odoakarov nasljednik i ubojica Teodorik »nazivao 'rex' do kraja života (jer su tako barbari običavali nazivati svoje vođe),⁴³ a sam daje titulu »rex« čak i vladaru maloazijskog barbarskog plemena Erula.⁴⁴ To govori da se ova titula često upotrebljavala u to vrijeme (6. st.) i u barbara i u Bizantu jer je označavala vladarsku poziciju nižu od *βασιλεύς* ili imperator.

I papinske poslanice upotrebljavaju od 6. st. naslov »rex«. U to vrijeme nisu to sve mogli biti okrunjeni kraljevi.⁴⁵ Papa Stjepan V naziva i bugarskog kneza Borisa i moravskog kneza Svatopluka »rex«, a pouzdano se zna da oni nisu bili okrunjeni vladari.⁴⁶

Tomislav je postao »rex« zahvaljujući svojim vojnim pobjedama i političkim uspjesima. Papa je morao biti upućen u događaje koji su se zbivali u Hrvatskoj i oko Hrvatske barem toliko površno koliko je podataka nama ostalo iz Tomislavova doba. A već po tom kriteriju ima dovoljno osnova da se Tomislav naziva »rex«.

^{41b} Kukuljević, n. d. 26.

⁴² Poblize o karakteru tog odnosa v. Šišić, Pregled povijesti, 141.

⁴³ Prokopije iz Cezareje, I—VII, Loeb Classical Library, London 1971, sv. III; V, 1, 25.

⁴⁴ Prokopije, sv. III; V, 14, 38.

⁴⁵ Santifaller, n. d., 250.

⁴⁶ Prema Wasilewskom, n. d., 152.

Uvijek je nezahvalno zaključivati »ex silentio« izvora. Međutim, nema osnove tvrditi da je Tomislav doista bio okrunjeni kralj jer analiza izvora i opće političke situacije navodi nedvosmisleno na suprotan zaključak. Dok se ne pronađe neki siguran dokaz, novi element koji bi govorio u prilog krunidbe (a najvjerojatnije se tako nešto neće pronaći), mi s punim pravom čvrsto ostajemo pri svojoj konstataciji.

Stjepana Držislava su mnogi historičari, na temelju već citirane Tomine izjave, proglašavali prvim kraljem Hrvatske i Dalmacije ili prvim hrvatskim kraljem uopće. Međutim, čini se da postoji i drugi način za tumačenje ovih nekoliko rečenica. Prva bi rečenica u prijevodu glasila: »od tog su Držislava ostali njegovi nasljednici nazivani kraljevima Dalmacije i Hrvatske«. Dakle, to je prva tvrdnja — »vladari se nazivaju (ili su nazivani) kraljevima«. Druga rečenica: »Primahu naime znakove kraljevske časti od konstantinopolskih careva i nazivani su njihovim eparsima ili patricijima.« Nema li ova nezavisno složena rečenica čudan smisao? Jer, nakon što su primili znakove kraljevske časti, kako mogu biti nazivani eparsima i patricijima? Čini se da je Toma ovdje pobrkao dva odvojena događaja i u svoj tekst unio neke dodatke koji su pridonijeli nesuvislosti. Ukoliko prihvatimo da je točna vijest u prvoj rečenici i ona u drugoj polovici druge, da su hrvatski vladari dobili titulu eparha i patricija, tada treba odgovoriti na pitanje na što se odnose »dignitatis insignia«? Da li na tvrdnju u prvoj ili na tvrdnju u drugoj rečenici? Očito je Toma našao u izvorima dva podatka koje je neuspješno pokušao spojiti u jedan. Vidio je da se od Držislava hrvatski vladari konsekventno nazivaju »rex«, a znao je da su u vrijeme Držislava dobili i titulu eparha i patricija, ali i »znakove te časti«. Da bi mu stvar izgledala jasnija, unio je u drugu rečenicu »enim regie«, a bez toga bi rečenice bile vrlo jasne, smislom odvojene, svaka za sebe. Tomi je bilo nejasno kako to da znakovi časti nisu neposredno vezani za dobivanje kraljevske titule, pa je unio nepotrební dodatak i stvorio zabunu. Zapravo, riječ je o tome da se »dignitatis insignia« odnosi na čast eparha i patricija, jer su i za te titule postojali neki vanjski znakovi dostojanstva. Koji su to znakovi bili, ne zna se, ali o tome posredno svjedoči i Držislavovo drugo ime Stjepan — ovjenčan. Iako je točno zapisao Držislavove titule dobivene iz Bizanta, Tomi je bilo kao čovjeku XIII st. nepojmljivo da bi se vladar Hrvatske i Dalmacije mogao drugačije zvati negoli »rex«, pa je očito i zato mijenjao smisao svog izvještaja.

Da bismo potkrijepili ove pretpostavke, treba podsjetiti da titula »rex« u bizantskoj titulaturi uopće ne postoji,⁴⁷ iako se u bizantskom grčkom jeziku spominje, dakako, prenesena iz latinskog. U bizantskoj titulaturi postoji *βασιλεύς*,⁴⁸ a to je bizantski car, kasnije tek franački, pa bugarski i srpski

⁴⁷ Manojlo Komnen, doduše, daje Beli III titulu »rex«, ali »reges« su i Belini prethodnici na ugarsko-hrvatskom prijestolju, pa je nemoguće da Bela dobije neku drugu titulu.

⁴⁸ Georgije Ostrogorski, Vizantijski sistem hijerarhije država, Sabrana dela V, Beograd 1970, 238—263, i Vizantijski car i svetski hijerarhijski poredak, na i. mj., 263—278.

car. Potpuno je isključeno da bi takvu titulu mogao dobiti Držislav. Ostale titule, kojih s vremenom ima sve više,⁴⁹ ulaze u drugu kategoriju, među njima su i titule eparha i patricija, upravo one koje je dobio i sam Držislav. Patricij je oduvijek bila počasna titula i njeno dobivanje nije značilo i dobivanje neke stvarne vlasti. Titula eparha koja je sinonim za prefekta grada u 10. st., nije značila ništa više od počasne titule⁵⁰ u ono vrijeme kad ju je Držislav dobio. Tako su hrvatski vladari dobili dvije titule koje im nisu donijele nikakvu stvarnu vlast, još manje neko gospodstvo nad dalmatinskim gradovima.⁵¹ Tako se mora odbaciti i mišljenje da je Držislav bio okrunjen.

Prva nesumnjiva krunidba, zapisana u dokumentima, kojom je hrvatski vladar uveden u kraljevsku čast, zbilja se u listopadu 1075.⁵² u solinskoj crkvi sv. Petra. Papinski poslanik Gebizon okrunio je hercega Dimitrija Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije.⁵³

Rački je pokušao dokazati da u rečenici »per vexillum, ense, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex«⁵⁴ »ne ima traga smislu da su oni znakovi poklonjeni Zvonimiru od pape Grgura VII«,⁵⁵ pa »kruna, žezlo, stieg i mač, kojimi je Zvonimir bio ovjenčan, stari su krunidbeni znakovi, kojimi biše Zvonimirovi predšastnici vjenčani«. ⁵⁶ Iz teksta o Zvonimirovoj krunidbi ne može se doista zaključiti da je papa poklonio krunidbene znakove hrvatskom kralju. Međutim, nema osnove da se zaključuje ni suprotno, tj. da je Zvonimir krunjen starim krunidbenim znakovima. Jednostavno, tekst koji posjedujemo ne dopušta da o tom problemu izvučemo bilo kakav određeniji zaključak.

Iako dakle, dokument o vazalnoj prisegi Dimitrija Zvonimira ne može biti definitivno potvrđeno da je on uistinu bio prvi hrvatski okrunjeni kralj, smatram da se, upotrijebivši sve dostupne izvore i literaturu, ne može ni za jednoga drugog vladara, Tomislava ili Stjepana Držislava, tvrditi da su bili okrunjeni. Tako, za sada, treba ostati pri konstataciji da je Zvonimir prvi okrunjeni kralj Hrvatske i Dalmacije.

II

Iako pitanje krunidbe hrvatskih kraljeva nije nevažno za našu povijest, čini se da je mnogo važnije i zanimljivije pitanje o uzrocima zbog kojih se pojavljuju različiti naslovi za hrvatske vladare. Naime, samo objašnjenjem zašto se i kako u pojedinim izvorima u isto vrijeme javljaju »comes«, »iudex«,

⁴⁹ Ostrogorski, *sabrana dela III, Urum-despot, počeci despotskog dostojanstva u Vizantiji*, 205—219.

⁵⁰ Louis Brehier. *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1970, 247—249.

⁵¹ Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji, Posebna izdanja SAN 6*, Beograd 1957.

⁵² Obrazloženje za takvo datiranje daje Šišić, *Pregled povijesti*, 140, bilj. 51.

⁵³ Rački, *Documenta*, 103.

⁵⁴ *Documenta*, 103.

⁵⁵ Rački, *Kada i kako*, 88.

⁵⁶ isto, n. d., 88.

»princeps«, »dux« i »rex«, može se riješiti ili barem objasniti problem usporodnog javljanja dvije najčešće titule — »dux« i »rex«.

Razlog da su hrvatski vladarski naslovi tako različiti u 9., 10., pa čak i u 11. stoljeću, treba tražiti u činjenici da je intitulacija u to vrijeme nestalna, nesigurna i podložna promjenama. Razlozi takvoj mijeni vladarskog nazivlja različiti su gotovo od slučaja do slučaja:

— politička situacija, a i moć hrvatske države se mijenjaju, pa je trenutno stanje ponekad presudni činilac u opredjeljivanju pisca izvora za neki vladarski naslov;⁵⁷

— odnos pisca prema hrvatskom vladaru (da li je njegov podložnik, »susjed« iz dalmatinskih gradova, udaljeni suvremenik, neprijatelj ili kroničar iz kasnijih stoljeća) i uopće njegovo poznavanje događaja koje opisuje (ovdje prvenstveno mislim na podatke o tituli);

— piščevo poznavanje latinskog, ali i hrvatskog jezika, (u to je doba u cijeloj Evropi znanje latinskog vrlo slabo, a pisac mora vrlo često hrvatski vladarski naslov prevoditi na latinski).

Titula »iudex« pojavljuje se za hrvatskog vladara samo jedanput, oko g. 997—998, u kronici Ivana Đakona.⁵⁸ Tu je kroniku prepričao Andrija Dandolo u 14. st., i u njoj se »iudex«-sudac naziva i vladar Neretljana (iudex Marianorum)⁵⁹ oko g. 839—840.

Iudex (judex) izvorno znači sudac; u vrijeme dominata on putuje po svom okrugu i sudi, a u merovinškoj državi ima i šire ovlasti — posjeduje snagu prisile (districtio) i snagu rekvizicije stvari i službi (exactio).⁶⁰ Očito je da se pojam (»iudex«-sudac s vremenom sve više širi, pa osoba koja tu funkciju ima dobiva sve šire ovlasti.

Tako se i moglo dogoditi da se naslov iudex proširi i na vladare, koji, dakako, osim sudske posjeduju i mnoge druge ingerencije.⁶¹ Ivan Đakon izbjegava ponekad da u tekstu upotrijebi najčešći naziv »dux« kako bi hrvatskog (i neretljanskog) vladara razlikovao od mletačkog dužda, ali pri odabiranju drugih vladarskih naslova pokazuje priličnu nedosljednost. Naime, ako je hrvatski vladar oko g. 1000. i neretljanski 839/40. iudex, kako se onda može objasniti da se gotovo u istoj rečenici, zajedno s »Droisalco Marianorum iudice« spominje i »princeps Muisclavus«.⁶² Uz to ime svakako bi još trebalo stajati »Croatorum«. Budući da su promjene koje Ivan Đakon čini u tituliranju hrvatskih vladara takve da se čini da u tome nema nekog reda i smisla, teško je bilo što određenije zaključiti. »Iudex« je bila samo jedna od više mogućnosti nazivanja hrvatskog vladara, a u ovom slučaju želio je kroničar i titulom

⁵⁷ N. Klaić, n. d., 326.

⁵⁸ Rački, Documenta, 424.

⁵⁹ Documenta, 336.

⁶⁰ Jacques Ellul, Histoire des institutions, Paris 1955.

⁶¹ To je onaj koji »sententiam suam aliqua de re prefert« — Lexicon totius latinitatis, ab Aegidio Forcellini, Patavii MCMXXX, tomus II, 960—1.

⁶² Documenta, 336.

razlikovati bezimenoga hrvatskog »iudexa« od suvremenoga mletačkog dužda — »dux Venetiarum« Petra II Orseola koji je bio u pobjedničkom pohodu po Dalmaciji.

Od vladarskih naslova nekoliko se puta spominje uz ime hrvatskih vladara i »princeps«. To je već navedeno mjesto u kronici Ivana Đakona — »cum illorum principe Muisclavo«,⁶³ a za godinu 865/6. u istom se djelu spominje »Domaggous, Sclavorum princeps«. ⁶⁴ Nadalje, papa Ivan VIII naslovljava svoje pismo knezu Branimiru — »princeps Branimir«, ⁶⁵ te se u zaključcima splitskog sabora g. 928. kaže da su biskupi bili »cum Chroatorum princeps«. ⁶⁶ Naposljetku, i sam hrvatski vladar Muncimir dao je na oltarnoj pregradi koja je iskopana u ostacima crkvice u Uzdolju kod Knina upisati uz svoje ime titulu »princeps«. ⁶⁷

Princeps je riječ koja, jednostavno rečeno, znači prvi ili prvak. Iako je u razdoblju od rimske republike, pa sve do g. 1000, do vremena koje nas ovdje zanima, mijenjala značenje, princeps je uvijek bio prvak ili prvi čovjek na različitim područjima — bilo u politici, bilo u državnoj službi. Principes su bili najjači vojnici, oni su prvi ulazili u borbu, isticali se snagom i hrabrošću, a taj pojam mogao je označavati i kolovođu, odnosno začetnika bilo kakve stvari ili događaja. ⁶⁸ »Principes« je općenit naziv za prvake, a zatim i za prvake nekih država. Pisac izvora ga obično upotrebljava kada ne zna ili iz bilo kojeg razloga ne želi zapisati vladarsku titulu, pa se tako ograđuje od ikakva pobližeg označavanja njihova ranga.

Iako po svom postanku i po striktnom značenju ne znači isto što i »princeps«, grčki naslov arhont (ἄρχων = onaj koji vlada, vladar), po svojoj širini i neodređenosti vrlo je blizak pojmu »princepsa«. Arhont kao naslov za hrvatske vladare upotrebljava vrlo često Konstantin Porfirogenet. ⁶⁹ Uostalom, i Rački kada prevodi grčke izvore na latinski, ἄρχων prevodi sa »princeps«. ⁷⁰

»Princeps« vezan uz ime Mislava i Domagoja u kronici Ivana Đakona dokaz je da do otprilike 870. još u Veneciji nije bilo uobičajeno da se hrvatski vladar naziva »dux«. Mlečani ne poznaju neki stalni naslov hrvatskih vladara, a »dux«, naslov koji se vrlo obilato upotrebljava u nazivanju drugih vladara, ⁷¹ ne upotrebljava se jer u događajima sudjeluje i mletački dužd — »dux Venetiarum«.

Papa Ivan VIII naziva Branimira »princeps«. ⁷² Vrlo je čudno da isti papa, Ivan VIII, ima za hrvatske vladare čak tri naslova: dux, comes i

⁶³ Doc., 335.

⁶⁴ Doc., 364.

⁶⁵ Doc., 9.

⁶⁶ Doc., 195.

⁶⁷ N. Klaić, n. d., 264.

⁶⁸ Lexicon totius latinitatis III, 863—4.

⁶⁹ Vizantijski izvori II, Rački, Documenta 265—275. na raznim mjestima.

⁷⁰ Documenta, 393, 397.

⁷¹ Doc., 337.

⁷² Doc., 9.

princeps. Dux je bio Domagoj,⁷³ comes Zdeslav,⁷⁴ Branimir prvo princeps, pa tek kasnije comes.⁷⁵ Čini se da se dodjeljivanje titule »princeps« u ovom slučaju mora dovesti u neposrednu vezu s titulom »comes«, o kojoj će još biti više riječi.

Na oltarnoj pregradi crkvice koja je iskopana u Uzdojlu kod Knina, Muncimir se 892. sam naziva »princeps« i time djelomično demantira prije iznesenu tvrdnju o neodređenosti i nepreciznosti tog naziva u njegovu osnovnom značenju. Taj natpis, s druge strane, dokazuje da hrvatski vladari i njihovi majstori — klesari, te sastavljači takvih latinskih tekstova nisu mnogo držali do pravog značenja latinskih naslova, pa im tako i »princeps« označava jednu konkretnu vladarsku dužnost.

Naslovljavanje nepoznatog hrvatskog vladara (možda Trpimir II?) princepsom g. 928. može se objasniti činjenicom da je »rex Tomislav« već mrtav, da se taj »rex« vezivao samo uz njegovu političku i vojnu snagu, za njegovu ličnost, pa je njegov nasljednik na prijestolju vrlo neodređeno nazvan »princeps«.

Slijedeći naslov hrvatskih vladara bio je »comes«. On se javlja u dva već spomenuta slučaja, u pismima pape Ivana VIII Zdeslavu i Branimiru. Ostali su sačuvani i ulomci oltarne pregrade pronađeni u Šopotu kod Benkovca, na kojem se spominje »BRANIMIRO COM . . . DVX CRVATORUM . . .«.⁷⁶ Branimir se kao »comes« navodi i u Čedadskom evanđelistaru.⁷⁷

»Comes« je u antičkom Rimu bio carev pratilac u ekspedicijama, ili njegov izaslanik u provincijalnoj vojsci. Pojam je tako širok da označava i čuvara bogataške djece, pa čak i učitelja.⁷⁸ Car Konstantin Veliki daje titulu comesa osobama od povjerenja, pa oni imaju izvanredne dužnosti i velike ovlasti: provode različite reforme, organiziraju administraciju, specijalni su carevi izaslanici u provincijama. Titula s vremenom devalvira i postaje počasna.⁷⁹ U Zapadnoj Evropi, u vizigotskoj Španjolskoj i u merovinškoj te karolinškoj Franačkoj, comesi su kraljevi izabranici, upravnici nekog teritorija na kojem imaju svu vlast — vladaju ratom i mirom, sude, provode kraljeve naredbe. U Franačkoj 9. st. »comites« se počinju boriti protiv centralne vlasti, razgrađuju državnu strukturu i praktički razvlašćuju cara.⁸⁰

Najvažniji su svakako podaci o ulozi comesa u Franačkoj jer je najvjerojatnije franačko značenje titule doprlo do pape Ivana VIII i njegove kancelarije. A na temelju ovih podataka može se zaključiti da »comes« ima potpunu vlast nad nekim teritorijem, ali iznad njega uvijek postoji neka viša vlast, bilo da je ona efikasna ili potpuno formalna.

⁷³ Doc., 6.

⁷⁴ Doc., 7.

⁷⁵ Doc., 13.

⁷⁶ N. Klaić, n. d., 257, Šišić, n. d., 113.

⁷⁷ Rački, Doc., 383; N. Klaić, 260.

⁷⁸ Lexicon I, 700.

⁷⁹ Ellul, n. d., 558.

⁸⁰ N. d., 722.

Formalnim pokroviteljstvom možemo shvatiti i papino oslovljavanje Zdeslava i Branimira »comesima«. Da bi se lakše objasnilo podrijetlo ove titule u papinim pismima, treba postaviti pitanje: kako to da se u pismima Ivana VIII, u razmaku od samo nekoliko godina, hrvatski vladar naziva dux, pa comes, a zatim princeps i opet comes? Bilo bi logičnije, a i mnogo lakše objasniti da su se titule javljale kronološkim redom. Ovako, čini se da je glavni razlog već ustanovljena nedosljednost i promjenljivost titula. Možda je papa nazvao Zdeslava comesom želeći ga počastiti titulom, uvjetno rečeno, »vladar u Hrvatskoj pod papinim vrhovnim autoritetom«. To bi bio politički potez u cilju pridobivanja Zdeslava za sebe, u doba kada hrvatski vladar ima prisne odnose s Bizantom. Branimir ubija Zdeslava, ali papa ne smatra da novi vladar ima s njim neke posebne odnose, te upotrebljava neutralni naziv — »princeps«. U slijedećem se pismu papa obraća Branimiru kao »comesu« i tako se ponovo uspostavlja takav odnos u titulaturi, pa vjerojatno i u diplomatskim odnosima, kao u vrijeme Zdeslava, s tim da je Branimirova ovisnost o Rimu i papinski utjecaj u našim krajevima u njegovo doba mnogo izraženiji. Titula »comes« se u papinim pismima pojavljuje u frazi »glorioso comiti, dilecto filio (nostro)«, što svjedoči o tome da Branimir i Zdeslav u papinoj hijerarhiji ne posjeduju neko istaknutije mjesto, već su mu formalno podređeni kao vladari relativno male države.⁸¹

Na natpisu nađenom u Šopotu stoji »BRANIMIRO COM...« Da li su ta tri slova dovoljna kao potvrda da je ta riječ izvorno glasila »comes«? Bilo bi to izuzetak među hrvatskim kamenim natpisima da hrvatski vladar ima dvije titule (i onaj »dux« nepobitno se odnosi na Branimira), te jedinstveni slučaj da se na taj način bilježi titula »comes«. Osim toga, hrvatski se vladari najčešće na kamenu nazivaju »dux«, a tek jedanput »princeps« i »rex«. Međutim, vrlo je teško pronaći riječ koja bi se mogla umetnuti nakon »Branimiro«, ako to ne bi bio »comes«. Intitulacija hrvatskih, a i drugih vladara, je takva da obično nakon imena slijedi titula ili barem riječ koja je поближе označava. Kako u svim dokumentima gdje postoji intitulacija hrvatskih vladara ne postoji riječ koja se nalazi odmah iza vladarskog imena, a počinje sa »com«, smatram da je na oltarnoj pregradi u Šopotu nekad ipak bilo napisano — »Branimiro comes et dux...«. Svakako je logičnije da se pokraj nekoliko kamenih natpisa na kojima se naziva »dux«, hrvatski vladar izuzetno naziva i »comes« (jer ga tako zove i sam papa), nego da bi se na jednom kamenom natpisu, koji se uvijek izrađuje odmjerenom i s puno pažnje, odjedanput mijenjala iz osnova čitava vladarska intitulatura.

Dakle, Branimir se hvali s obje vladarske titule, »dux« koju su već imali njegovi prethodnici, i »comes« koju je Zdeslav, pa zatim i on sam, dobio od pape Ivana VIII.

U Čedadskom evanđelistaru spominju se »comes Branimir« i njegova žena »comitissa Maruša«, što je još jedan dokaz u prilog općem prihvaćanju takve titule za Branimira.

⁸¹ Santifaller, n. d., 255.

U ispravi kneza Muncimira 892. spominje se i »comitissa«, Muncimirova žena.⁸² Budući da se Muncimir zove sada »dux«, naslov »comitissa« očit je ostatak prošlih vremena kada je i sam vladar bio comes.

»Dux« je, pored »rex«, najčešći naziv za hrvatske vladare. Dux se javlja kao vladarski naslov i za Ljudevita Posavskog, Bornu, Mislava, Trpimira, Domagoja, Branimira, Muncimira, Tomislava, Stjepana Držislava, pa i Dimitrija Zvonimira, u rasponu većem od 250 godina.

»Dux« je u antičkom Rimu bio vojskovođa rimske, ali i barbarskih vojski. U doba velike seobe naroda, kada je vojništvo za germanska plemena sve odlučnije, pa čak i glavno i jedino zanimanje, »dux«⁸³ postaje sve važniji, pa se s vremenom i značenje riječi mijenja.⁸⁴ U merovinskoj Franačkoj, a i kasnije, riječ »dux« ima više značenja;⁸⁵ on je kraljev službenik i vojni zapovjednik, ali i mali nasljedni vladar naroda koga su Franci pobijedili i pokorili.⁸⁶

Veneoija ima također svoga »dux«, odnosno »magistera militum«,⁸⁷ ali ta titula vuče podrijetlo iz posebnih odnosa Venecije i Bizanta, i to još u 6. stoljeću.

Otkuda je hrvatskim vladarima došla titula »dux«, koju su oni vrlo brzo prihvatili, pa se ona u izvorima javlja češće od svih ostalih titula zajedno, sve do kraja 10. st., kada je istiskuje titula »rex«? Ona očitno nije mogla Hrvatima doći iz Bizanta. Iako se ta titula upotrebljavala u Carigradu, ona je sve rjeđa i polako nestaje, jer zbog grecizacije latinske titule ustupaju mjesto grčkima.⁸⁸ Uostalom, dobivanje neke titule u Bizantu pretpostavljalo bi i neki posebni odnos hrvatskih vladara prema bizantskom caru, pa i spominjanje titule »dux« u bizantskim izvorima, o kojoj ondje nema nikakvih tragova.

Titula »dux« morala je u Hrvatsku doći iz Franačke:

— prvi se hrvatski »duces« spominju u franačkim izvorima — to su Borna i Ljudevit;⁸⁹

— kameni natpis »PRO DUCE TREPIMERO«⁹⁰ svjedoči da su Hrvati prihvatili naziv »dux« u ono vrijeme kada se ni u jednom stranom dokumentu ili kronici (osim franačkih) ne pripisuje ova titula hrvatskom vladaru;

— nasuprot tome, to je vrijeme kada nepobitno postoji franačko vrhovništvo nad hrvatskim zemljama, a Franci daju naslov »dux« vladarima onih naroda koje su pokorili i nad kojima imaju vrhovnu vlast.

⁸² Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, sakupili i obradili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, Zagreb 1967, 24.

⁸³ Jan de Vries, Das Königtum bei den Germanen. Saeculum 7, 1956. 289—309.

⁸⁴ Ellul, n. d., 610, 650.

⁸⁵ R. Sprandel, Dux und Comes in der Merovingerzeit, Zeitschrift für die Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung, No 74, 1957.

⁸⁶ Ellul, n. d., 691.

⁸⁷ Cambridge Medieval History IV, Part I, Cambridge 1975, 250—1.

⁸⁸ Georgije Ostrogorski, Periodizacija vizantijske istorije, Sabrana dela III, 17—18.

⁸⁹ Rački, Documenta, 320, 322.

⁹⁰ N. Klaić, n. d., 228.

Prve vijesti uopće o hrvatskim vladarima potječu iz anala franačkog ljetopisca Einharda. On govori o ustanku Ljudevita Posavskog, naziva ga »dux Pannoniae inferioris«,⁹¹ a na nekoliko mjesta spominje i Bornu — »dux Guduscanorum«⁹² ili »dux Dalmaciae (et Liburniae)«. U onom odjeljku Einhardovih »Anala« koji donosi Rački,⁹³ naslov »dux« se dosta često upotrebljava, ali uvijek u smislu vladara jednog ograničenog područja, podvrnutog centralnoj vlasti, a ne u značenju vojnog zapovjednika.

Tako su vjerojatno već u Bornino vrijeme, ili neposredno nakon njega, hrvatski vladari prihvatili naslov »dux«. To nam potvrđuje i Trpimirova darovnica u kojoj se spominje Mislav, »Chroatorium dux«.⁹⁴ Trpimir se u istoj darovnici naziva, isto kao i Mislav, »dux Croatorum«.

Međutim, iz Trpimirova vremena ostao je nedvojbeni dokaz o tome kako se hrvatski vladar nazivao. Sačuvana je oltarna pregrada u crkvi u Rižinicama s natpisom »PRO DUCE TREPIM(ero)«. I u Muncimirovoj darovnici iz g. 892. spominje se »Trpimiro piissimo duce«.⁹⁵ U Čedadskom evanđelistaru, u popisu vladara, Trpimir se jedini naziva domnus, što je i dokaz njegova ugleda.⁹⁶ Pitanje Trpimirova tituliranja bilo bi mnogo jednostavnije da ga benediktinac Gottschalk u svom djelu »De trina deitate«⁹⁷ ne naziva »rex«, ali o tom će slučaju biti još riječi.

Trpimirov nasljednik Domagoj jedan je od rijetkih hrvatskih vladara uz čije se ime veže, s jednim izuzetkom, samo jedan naziv, pa tako, bez obzira na nedostatak prvorazrednih kamenih spomenika, ne možemo sumnjati u njegov naslov. Izuzetak je jedno mjesto u kronici Ivana Đakona gdje je nazvan »princeps«,⁹⁸ u vrijeme kada još »dux« kao naslov hrvatskih vladara nije ni došao do Venecije.

Papa Ivan VIII naziva Domagoja »gloriosus dux«, te ga uz to opominje da njegovi podanici s njegovom voljom i znanjem ne napadaju mletačke brodice, već da ih je on dužan spriječiti. To je prvi i posljednji put da pape nazivaju hrvatskog vladara »dux«, pa iako je papinska kancelarija obično vrlo dosljedna i točna prilikom intituiranja vladara kojem upućuju pismo — to joj se pripisuje kao jedno od glavnih obilježja,⁹⁹ — ona je u slučaju hrvatskih vladara bila vrlo nesigurna i nedosljedna.

U kronici Ivana Đakona Domagoj se oko 876. spominje kao mrtav, ali se naziva »pessimus dux Chroatorium«¹⁰⁰ — »najgori knez Hrvata« — zahvalju-

⁹¹ Rački, Documenta, 320.

⁹² Rački, Documenta, 320, 322. o tom doba v. Stjepan Antoljak, Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta u Skopju 19, 1967, 129 — 139.

⁹³ Documenta, 320—8, 329, 330—4.

⁹⁴ Doc., 3.

⁹⁵ Doc., 15.

⁹⁶ Doc., 383.

⁹⁷ Odlomci iz Gottschalkova djela: Katić, Saksonac Gottschalk...

⁹⁸ Doc., 364.

⁹⁹ Santifaller, n. d., 265.

¹⁰⁰ Doc., 366.

jući, očito, gusarenju po Jadranu. I do Venecije je između 866. i 876. došao naslov »dux« za hrvatskog vladara, ali je teško reći da li su ga donijeli sami Hrvati ili su ga Mlečani upoznali posredstvom pape.

Za Branimira smo već nedvojbeno utvrdili da je nazivan, a i da se sam nazivao, »comes«, ali na već spominjanom natpisu iz Šopota on je, osim »comes«, i »dux Croatorum«, a u crkvi sv. Mihajla u Ninu opat Teudebert, koji živi u vrijeme Branimira, datira po njemu i natpis: »TEMPORIBUS DOMNO BRANNIMERO DVX...«¹⁰¹ Na kraju, u jednoj izgubljenoj povelji, na čije nas postojanje upozorava zapis u privilegijama Gejze II iz 1158, stoji da je »Branimir, 'dux Chroatorum', poklonio [...] zemlje i posjede«.¹⁰² Tako je Branimir zapravo nosio ravnopravno dvije titule — »dux« i »comes«, a one se javljaju naizmjenice u domaćim i stranim izvorima.

Muncimirovo se ime spominje samo u ispravi kojom potvrđuje splitskoj crkvi posjede darovane u vrijeme Trpimira. Muncimir je »divino munere iuvatus Chroatorum dux«.¹⁰³

Tomislav nije ostavio nikakvih kamenih natpisa, pa čak se ne spominje ni u jednoj sačuvanoj ispravi ili u nekoj kronici. O njemu kao »duxu« jedino govori Toma Arhidakon,¹⁰⁴ i to tek usput, kao o osobi manje važnosti. Naime, Toma navodi imena splitskih nadbiskupa, a tek ponegdje i imena suvremenih hrvatskih vladara. Tako je »dux Tamislaus« ubilježen pod godinom 914.

Osim ovog, jedini zapis o Tomislavu je i poznato pismo pape Ivana X u kojem je on nazvan »rex Tamislaus«.

Tomislavovi nasljednici nisu za sobom ostavili nikakve kamene natpise niti vladarske isprave; tek usput navodi ih Konstantin Porfirogenet,¹⁰⁵ a u ispravama Petra Krešimira IV kojima on daruje zemlju zadarskim samostanima,¹⁰⁶ govori se o »pradjedu Krešimiru« bez ikakve titule. U doba Krešimira IV, nakon 1060. godine, hrvatski se vladari dosljedno nazivaju »rex«, pa činjenica da je Krešimir I ostao bez te titule, jasno kazuje da je posjedovao neku drugu, a to je mogla biti samo titula »dux«. Konstantinovo nazivanje hrvatskih vladara arhontima pouzdano je svjedočanstvo kako carigradski dvor tada, dakle do polovice 10. stoljeća, nije dao nikakvu titulu hrvatskom vladaru.

U ovo vrijeme prestaje se uz vladarska imena javljati naslov »dux«. »Dux« kao titula devalvira i ona više ne znači najvišu vlast u državi, već je potisnuta na drugo mjesto.

Prvi slučaj da »dux« više nije vladar, već samo njegov nasljednik na prijestolju nalazi se na kamenom natpisu nađenom na Kapitolu kod Knina. Stjepan Držislav je »dux magnus«, a nepoznata osoba, najvjerojatnije njegov sin, suvladar i nasljednik Svetoslav »dux«.¹⁰⁷ Iako hrvatski vladar još nije

¹⁰¹ N. Klaić, n. d., 259.

¹⁰² Doc., 14.

¹⁰³ Doc., 14 — 16.

¹⁰⁴ Rački, Kako i kada, 72.

¹⁰⁵ Doc., 397; Viz. izvori II, 42 — 43.

¹⁰⁶ Doc., 62, 67.

¹⁰⁷ Historija naroda Jugoslavije I, 197; N. Klaić, n. d., 325.

»rex«, on nije više ni »dux«, pa se Držislavovo razdoblje može nazvati prijelaznim u toj promjeni vladarskih naslova u Hrvata.

Oko g. 1066, u ispravi Petra Krešimira IV, javlja se i »dux Stephanus«,¹⁰⁸ a to je herceg Stjepan, vjerojatno Krešimirov nećak i nesuđeni prijestolonasljednik. Kako je Petar Krešimir u svim ispravama stalno, bez izuzetka »rex«, tituliranje Stjepana sa »dux« u tim ispravama dokazuje da taj naslov označava tek drugog čovjeka u državi.

Dimitrije Zvonimir se u krunidbenoj zavjernici¹⁰⁹ naziva »milošću božjom 'dux' Hrvatske i Dalmacije«,¹¹⁰ a tek u daljnjem tekstu »rex« Hrvatske i Dalmacije. I prilikom poklanjanja samostana sv. Grgura u Vrani apostolskoj Stolici, Zvonimir se naziva »dux«.¹¹¹ Dakle, Zvonimir je do primitka krunice bio »dux«, a tek kada je od pape dobio krunu postaje »rex«. Da li je ta Zvonimirova titula »dux« imala isto ono značenje kao i u 9. i većem dijelu 10. st. ili ona ovdje znači ipak nešto drugo? Dokument o Zvonimirovoj krunidbi prvi je zapis o Zvonimiru kao hrvatskom vladaru. Vjerojatno je on došao na hrvatsko prijestolje samim činom krunidbe u Solinu. Doduše, moguće je da je Hrvatska neko vrijeme ostala bez vladara, u vrijeme od »kad je knez Amiko zarobio hrvatskog kralja«,¹¹² dakle od kraja 1074. pa do Zvonimirove krunidbe u listopadu 1075. Vladara je u tom razdoblju zamjenjivao Zvonimir, tada još »dux« — herceg.¹¹³ Zvonimir je neko vrijeme, oko g. 1070, bio hrvatski ban, te se u izvorima javlja uz kralja Petra Krešimira: »Regnante... rege Petro, Siuinnimir bano«.¹¹⁴ Kako se u Ljetopisu popa Dukljanina poistovjećuje titula bana s titulom dux,¹¹⁵ nema osnova za tvrdnju da bi titula »dux« u Zvonimirovo vrijeme mogla, kao stoljeće — dva prije, označavati prvog čovjeka u državi.

Prema tome, od Držislava koji je »dux magnus«, pa preko njegovih nasljednika do Zvonimira, koji se bez iznimke nazivaju »reges«, možemo pratiti proces degradacije titule »dux«. Ona se u Zvonimirovo vrijeme, a možda i prije, poistovjećuje i sa drugom, vrlo starom titulom. Do promjene hrvatskog vladarskog naslova »dux« — »rex« došlo je postupno. O prijelaznom periodu kad je hrvatski vladar »dux magnus«, vrlo se malo zna. Ne može se precizno datirati ni ploča sa Kapitula kod Knina, a drugih podataka o toj tituli uopće nema. Može se pretpostaviti da se vladarska titula »dux magnus« počela upotrebljavati možda već nakon Tomislavove smrti, a Držislavovi nasljednici su i po iskazu Tome Arhidakona i po sačuvanim vladarskim ispravama »reges«.¹¹⁶ To su krajnji datumi između kojih se za hrvatskog vladara mogla

¹⁰⁸ Doc., 66.

¹⁰⁹ Doc., 103.

¹¹⁰ Doc., 103, 104.

¹¹¹ Stipišić — Šamšalović, 139.

¹¹² Doc., 99.

¹¹³ N. Klaić, n. d., 382.

¹¹⁴ Doc., 80, 85.

¹¹⁵ Ljetopis popa Dukljanina, 400.

¹¹⁶ Ivan Đakon također hrvatske vladare naziva »reges«, Doc. 430. 431.

upotrebljavati titula »dux magnus«, ali je vrijeme njezine upotrebe bilo vjerojatno kraće.

Titula »rex« koju danas prevodimo imenicom kralj, bila je, računajući samo broj ponavljanja u izvorima u doba narodne dinastije, najčešća titula hrvatskih vladara. Kao »rex« prvi se spominje Trpimir u Gottschalkovu djelu »De trina deitate«. Nakon toga, »rex« je i Tomislav u pismu pape Ivana X, a kraljica Jelena na nadgrobnoj ploči naziva se »regina«, žena Mihajla i majka Stjepana (Držislava) koji su »reges«. ¹¹⁷ Otprilike nakon godine 1000. »rex« postaje jedina titula hrvatskih vladara i više nema nikakva kolebanja u njihovu nazivanju.

»Rex« nije oznaka samo za okrunjenoga kralja. To može biti i oznaka za samostalnog i moćnog vladara. ¹¹⁸ Istodobno, pisac ne mora poštovati nijedno od ovih »pravila« i stavlja uz ime vladara titulu koja mu, iz tko zna kojih razloga, u tom trenutku najviše odgovara. Tako se može tumačiti Gottschalkovo tituliranje Trpimira kao »rex«. On je zabilježio da Trpimira zovu podanici »regnum«, a na svojim putovanjima obišao je mnoge nove državnice koje su za njega bile »barbara regna«. ¹¹⁹ Kao faktori koji su svakako pridonijeli takvom tituliranju Trpimira jesu i autorova zahvalnost na gostoprimstvu, te njegova nazočnost pri pobjedi hrvatskog vladara u borbi protiv Bizanta i dalmatinskih gradova. Naposljetku, pitanje je uopće kada je Gottschalk zabilježio epizodu o Trpimiru i o svom boravku u Hrvatskoj, da li odmah ili nekoliko godina kasnije, pa možda ovaj »rex« možemo pripisati i slučajnom izboru odnosno, lošem pamćenju.

Ne bih se ponovo vraćao na pitanje titule »rex« za Tomislava u pismu Ivana X. Samo napominjem da papinska kancelarija u periodu od šezdesetak godina upotrebljava čak četiri naziva za hrvatske vladare, gotovo sve koji su ikad upotrebljavani kao hrvatski vladarski naslovi. Od sedamdesetih godina 9. st. kada su hrvatski vladari u pismima Ivana VIII dux, comes i princeps, pa do dvadesetih godina 10. st. kada su rex i princeps, papinska kancelarija u tituliranju naših vladara pokazuje isuviše veliku nedosljednost, a da bismo smjeli u onom »rex« za Tomislava tražiti neke dublje razloge, pa čak i potkrijepiti njima tezu o tobožnjoj krunidbi.

Natpis na nadgrobnoj ploči Jelene glasi: »HELENA FAMOSA VIDU-ARUM FUIT UXOR MIHAELI REGI MATERQUE STEPHANI REGIS«. Ploča je datirana 976. godinom. U svim »Povijestima Hrvata« ovaj je nadgrobni natpis smatran starijim od onog Držislavova natpisa nađenog kraj Knina. Razmišljajući na taj način, poštujući ovu »inverziju« u titulama na kamenim natpisima, morali bismo zaključiti da su hrvatski vladari i u tome bili nedosljedni i prilično svojevoljno određivali koju će titulu klesar upisati pored

¹¹⁷ N. Klaić, 320. O datiranju ovog natpisa i o različitim prijedlozima za njegovo čitanje: Lovro Katić, Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JAZU 306, 1955, 187—219; Miho Barada, Iz starohrvatske povijesti II, Nastavni vjesnik 1935, svezak 3—5. Rezultat je diskusije da je Jelena ipak, čini se, umrla 976.

¹¹⁸ Wasilewski, n. d., 150.

¹¹⁹ N. Klaić, n. d., 231.

njihova imena. Međutim, Držislavov natpis »magnus dux« mogao je biti upisan i prije Jelenine smrti 976. godine, pa bismo tako promjenu vladarskog naziva »magnus dux« u »rex« mogli vrlo precizno datirati između Držislavova stupanja na prijesto g. 970. i smrti njegove majke. Dakako, takve se hipoteze ne mogu dokazati, ali je jedno nepobitno:

— od Držislava hrvatski su vladari »reges« i po Ivanu Đakonu (odnosno, po Andriji Dandolo), koji suvremene hrvatske vladare g. 1008. i 1018. naziva »reges«,¹²⁰ a još za godinu 998. tvrdi da je hrvatski vladar bio »iudex«.

— Petar Krešimir IV u svim se vladarskim ispravama naziva »rex« i to je nesumnjivo točno, iako možemo s pravom sumnjati u vjerodostojnost svih ili većine tih isprava.¹²¹ Na nekoliko se mjesta spominje i Krešimirov otac Stjepan također s titulom »rex«.¹²²

— Nasljednici Petra Krešimira IV na hrvatskom prijestolju konsekventno se nazivaju ili su nazivani »reges«, pa je 11. stoljeće doba u kojem je titula »rex« potpuno potisnula ostale, u kojem nema one promjenljivosti, nesigurnosti i neodređenosti vladarskih titula kao u prethodne dvije stotine godina hrvatske povijesti.

III

U cijelom ovom radu nisam za hrvatske vladare upotrebljavao uobičajene nazive »kralj« i »knez« ili »vojvoda« (osim za Dimitrija Zvonimira), već neutralni termin »vladar«, bojeći se da, određivši naslov pojedinog vladara, ne preduhitrim zaključke o tome kako su Hrvati uistinu nazivali svog vladara na hrvatskom jeziku. To se pitanje samo od sebe nameće na kraju ove rasprave, ali će se odgovor vrlo teško dati, jer za sigurnije zaključke nedostaje izvorni materijal.

Jedini izvor na koji se možemo pozvati je Bašćanska ploča koja je nastala vjerojatno negdje na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, vjerojatnije na početku 12. stoljeća.¹²³ Na ploči se spominje »Zvonimir, kralj hrvatski«.

Hrvatska redakcija »Ljetopisa popa Dukljanina« vrlo je kasni izvor, iz 14. ili čak iz 15. stoljeća. Zbog toga što je nastala četiri stotine godina nakon vremena za koje želimo saznati kako se hrvatski vladar nazivao na hrvatskom jeziku, a i zbog svoje općenite nepouzdanosti, hrvatsku redakciju ne možemo uzimati u obzir prilikom ovog razmatranja.

Rački je u spomenutom radu »Kada i kako...« smatrao da se hrvatski vladar nazivao najprije knez, a tek kasnije kralj. U prvo vrijeme slavenski su se prvaci nazivali župani, u nekim slučajevima vojvode i vladike. »Kad se čutila potreba, da se državna vlast usredotoči u jednoj glavi [...] nosilac takove državne vlasti zove se u svih Slavena князь.«¹²⁴ Riječ »knez« došla

¹²⁰ Doc., 430, 431.

¹²¹ Doc., 60—97.

¹²² Doc., 66, 72.

¹²³ N. Klaić, n. d., 404.

¹²⁴ Rački, Kako i kada, 75.

je Slavenima od Germana — gotski kuniggs i kuni (od grčkog *γένοϛ* i latinski *genus*). Osim imenom kneza, Rački pretpostavlja da se hrvatski vladar mogao nazivati i »velikim županom«. On smatra da su hrvatski vladari do 10. st. bili knezovi — »duces«, a da su zatim naslov »kneza« zamijenili naslovom kralja — »rex«. »Kralj« dolazi od imena Karla Velikog, pa se taj naslov za vladara proširio i zadržao kod svih Slavena, osim u Bugara i Rusa.

Ivan Kukuljević Sakcinski dokazuje da se hrvatski vladar nazivao »veliki župan«.¹²⁵ Naime, Konstantin Porfirogenet naziva hrvatske i srpske vladare izričito velikim županima — »mega-zoupanos«, »archizoupanos«, »magnus iupanus«, »magnus comes«, a i Stefan Nemanja se nazivao veliki župan, njegov, pak, mlađi brat »knez«. I arapski pisac 10. st. Iba Dasta znao je da u Slavena (dakle, općenito) vladari nose naziv župana (*supaneč*).

Ipak, nije jasno kako je Kukuljević u daljnjem obrazlaganju svojih misli mogao poistovjetiti *comes*, odnosno *comites*-župani i *iudex*-iupanus i zaključiti da su se »vladari zvali veliki župani, a naslov kneza nosili su ili njihovi sinovi, ili rođaci, ili vladari manjih zemalja, ali svakako potčinjeni velikom županu i kasnije kralju«.

Vladimir Mažuranić u svojim »Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik«,¹²⁶ u odjeljku »knez«, razmatra podrijetlo te imenice, pa navodi i mogućnost da ona potječe od staroslavenskog *кнѣзь* sa značenjem panj, stablo, zatim rod, pleme. Prihvati li se ovo, novo, slavensko podrijetlo riječi ili ono staro Račkoga, dakle, germansko podrijetlo, zaključuje Mažuranić, čovjek s titulom »knez« oslon je rodu, a kasnije je visoki funkcionar ili vlastelin.

Kako se, dakle nazivao hrvatski vladar prije nego što se prozvao ili bio nazvan kraljem? Čini se da se nikako nije mogao zvati »županom« ili »velikim županom«. Naime, ova imenica jedina od svih mogućih hrvatskih titula ima doslovan prijevod na latinski, a nikada se ne spominje kao titula hrvatskog vladara. Kukuljevićevo poistovjećivanje *comesa* i *iudexa* sa županom nema potvrde u izvorima. Osim toga, Konstantin Porfirogenet, pa i drugi bizantski pisci ipak su ponajprije mislili na srpske i bugarske vladare kada su pisali svoja djela. Budući da nema kamenih natpisa na hrvatskom jeziku, mogu poslužiti i isprave hrvatskih vladara u kojima se više puta spominje županska čast, ali kao titula za vladareva službenika.

Ne postoje nikakve indicije da se hrvatski vladar nazivao nekim drugim imenom osim »knez«. Ako bismo doslovno prevodili »dux« s latinskog na hrvatski, najdosljedniji bi prijevod bio »vojvoda«, »vođa« ili »vojskovođa«, jer izvorno latinsko značenje riječi (ali ne i ono značenje koje ova riječ ima u 9. i 10. stoljeću!) pretpostavlja prvenstveno vojničku čast. Ipak, za naziv »vojvoda«, osim nekih kombinacija i domišljanja, nema baš nikakvih potvrda u izvornom materijalu. Naime, ako pođemo od pretpostavke da su Hrvati nazivali svog vladara »vojvoda«, a zatim taj naslov preveli latinskom imenicom koja im se činila najbližom po značenju, to je upravo »dux«. Međutim, teško je pretpostaviti da su Hrvati znali tada tako dobro latinski, i to klasični latin-

¹²⁵ Kukuljević, n. d., 2. bilješka 4.

¹²⁶ Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908—22, 514—6, 535—6.

ski, da bi ovako točno preveli naslov svoga »vojvode«. Vojvoda se kao čast vrlo rijetko i vrlo kasno javlja u hrvatskoj povijesti, a osim toga, u ovom smu radu pokušali dokazati da latinski naslov »dux« nisu sami sebi nadjenuli hrvatski vladari, već da je on došao sa zapada, iz Franačke.

Na kraju, iako to ne možemo deciderano dokazati, treba konstatirati da se hrvatski vladar zvao vjerojatno »knez« prije nego što je prozvan kraljem. »Knez« je naslov uvriježen za vladara u svim slavenskim jezicima, mnogi su slavenski vladari uistinu »knezovi«, ruski čak i u 16. stoljeću. Knez se vrlo često javlja u hrvatskoj povijesti kasnijih razdoblja, a prijevod na latinski nije više »dux«, već rector, potestas, comes, svakako u skladu s novom funkcijom koju je »knez« imao. Uostalom, naslov knez uvriježio se u hrvatskoj historiografiji i nacionalnoj tradiciji. Kako se ni za jedan drugi eventualni naslov ne može naći više argumenata nego upravo za titulu »knez«, hrvatski se vladar, prije nego što je postao »kralj«, zacijelo nazivao na hrvatskom »knez«.

Kada je došlo do te promjene hrvatskog vladarskog nazivlja? Taj se proces ni na koji način ne može dovoditi u vezu s pretvorbom titule »dux« u »rex«, odnosno većom učestalosti titule »rex« u izvorima, u što nas pokušava uvjeriti Rački. Doduše, te su se promjene mogle dogoditi istodobno, ali se nikako ne mogu neposredno vezivati i uvjetovati jedna s drugom.

Očito je da se hrvatski vladar počeo nazivati kraljem negdje u razdoblju od vladavine Karla Velikog i franačkog utjecaja u Hrvatskoj, dakle, od prve polovice 9. st. do natpisa na Bašćanskoj ploči koji je datiran otprilike godinom 1100. ili odmah nakon nje. To je izuzetno veliki vremenski raspon od gotovo 300 godina, a nema čvrstih argumenata na temelju kojih bi se moglo odrediti preciznije vrijeme ili barem stoljeće kada se ustalila uporaba riječi »kralj«. Ipak, čini se da je promjena vladalačkog imena knez u kralj bila moguća u dva trenutka — ili u trenutku dolaska riječi »Karl« — »kralj« Hrvatima, pa oni taj naziv odmah nadijevaju svom vladaru — knezu, ili, u trenutku kada je riječ »kralj« već bila u upotrebi u hrvatskom jeziku kao naziv za strane vladare, a u Hrvatskoj se stabilizira takvo ustrojstvo vlasti koje počinje nalikovati naprednijem modelu vlasti drugih, većih susjednih država (na pr., Franačka ili Njemačka), pa Hrvati svog vladara počinju nazivati »kraljem«. Sigurno je da vladarski nazivi, pretvorba imena »Karl, Karlo«, u apelativ »kralj«, odnosno cirkulacija i ideja u ranom srednjem vijeku ide vrlo sporo; tako nazivanje hrvatskog vladara kraljem prije možemo staviti u drugu polovicu, možda čak i na kraj ovog razdoblja, u 11. stoljeće.

Iako u razmatranju ove problematike ne raspoložemo većom količinom izvornog materijala, već, naprotiv, izvora gotovo uopće nema, smatram da nisam pogriješio u određivanju hrvatskih vladarskih naslova — knez i kralj, a do promjene tituliranja došlo je najvjerojatnije u 11. stoljeću.

Kako, onda, nazivati hrvatske vladare? Čini mi se da je svako izričito rješenje krivo i suvišno, jer se zbog oskudice izvora, pa i različitih mišljenja, ne možemo povoditi za historijskim argumentima, već titule hrvatskih vladara treba da budu historiografska konvencija. Možda je najprikladnije, oslanjajući se samo na izvorni materijal kada se govori o hrvatskim vladarima, upotre-

bljavati baš taj neutralni naziv »vladar«. Jer, pokušava li se odrediti da li je neki vladar knez ili kralj, argumenti su samo latinske titule, a već smo ustanovili da promjena hrvatske titule nije ni po čemu uvjetovana mijenama latinskih titula.

Ipak, govoreći o pojedinim ili svim vladarima 9. stoljeća, mislim da ih se mora nazivati knezovima. Vladare od Tomislava do Držislava, iako postoji narodna i historiografska tradicija koja ih naziva kraljevima, možda bi ipak bilo uputnije nazivati knezovima. Od Držislava do Zvonimira ima opravdanja hrvatske vladare nazivati kraljevima, a tek je Zvonimir, zahvaljujući natpisu na Baščanskoj ploči, prvi za koga sa sigurnošću možemo reći da je bio kralj.

Mislim da nema osnove, prilikom prijevoda izvora, da se poistovjećuje comes = knez, dux = vojvoda i da bi oba naziva trebalo prevoditi imenicom knez. »Rex« treba uvijek prevoditi kao kralj, pa čak i kada se radi o 9. ili 10. stoljeću.

IV

Prijedlozi za nazivanje hrvatskih vladara narodne dinastije, pa i svi rezultati izneseni su u ovoj raspravi nakon istraživanja koja su bila ograničena subjektivnim i objektivnim okolnostima. Za bolje poznavanje sustava titula hrvatskih vladara trebalo bi temeljito proučiti svaku pojedinu situaciju u kojoj se vladarska titula javlja. Trebalo bi detaljno poznavati tadašnju političku situaciju, odnos pisca prema hrvatskom vladaru, njegovo poznavanje događaja koje opisuje, znanje latinskog i hrvatskog jezika, a zatim provesti opsežna komparativna istraživanja suvremenih istočnih i zapadnih izvora, te posjedovati još neka znanja koja su za analizu svake titule upravo neophodna. Međutim, podaci o pojedinim hrvatskim vladarima i njihovom doba svode se ponekad na nekoliko slučajnih bilješki sumnjive vjerodostojnosti, pa o takvim prijeko potrebnim cjelovitim informacijama iz različitih izvora historičar može samo maštati. Možda ni takva saznanja ne bi pomogla onoliko koliko se od njih očekuje, već bi nas još više uvjerila u to da hrvatski vladar nije uopće znao kakav mu naslov dodjeljuju inozemni kroničari, nije mu bilo važno kako ga oslovljavaju strani autoriteti u svojim pismima, a na kamenim natpisima nazivao se onim imenom koje mu se u tom trenutku činilo najprikladnijim. Očito je da naši vladari iz ranoga srednjeg vijeka nisu mislili o nekim stvarima na onaj način kako mi to danas činimo. Neki problemi, koji su prije stotinjak godina, a dijelom još i danas, bili »presudna« pitanja hrvatske historije, povijesti, pa i politike, vladare narodne dinastije nisu ni zanimali. A što se tiče naslova hrvatskih vladara, novije su generacije isuviše pod utjecajem kasnog feudalizma, kada je raznim plemićima njihov višestoljetni petrifirani naslov jedina potvrda moći, te se grčevito bore da očuvaju taj posljednji ostatak nekadašnje veličine. Sklonost formalizmu prije je obilježje društva u propadanju, negoli društva u nastajanju ili razvitku.

Zusammenfassung

DIE KROATISCHEN UND LATEINISCHEN TITELN DER KROATISCHEN HERRSCHER BIS ZUM 12. JAHRHUNDERT

Die kroatischen Herrscher haben sich, den lateinischen Quellentexten nach, mit den folgenden Titeln bennant: dux, rex, princeps, comes, iudex, dux magnus. Der Verfasser versuchte den Ursprung und die Meinung der so vielen verschiedenen Titeln zu erklären. Er stellte fest, dass wir über die angebliche Krönung Tomislav's im Jahre 925, und Držislav's keine entscheidende Beweise haben und das diese Krönungen wahrscheinlich nie stattgefunden haben.

Um das Jahr 1000. ist der Titel »rex« bei den kroatischen Herrschern ständig geworden. Vor dem war der Titel »dux« der öfteste und in einem kürzeren Zeitraum »dux magnus«. Abwechslend mit diesen zwei Titeln erscheinen auch die anderen, meistens als Alternativen.

Im Laufe des 11. Jahrhunderts hat sich in der Kroatischen Sprache der Herrschertitel vom »Fürst« (knez) zu »König« (kralj) geändert.

Es ist aber schwer mehr zu behaupten, weil sich alle unseren Beschlüsse auf sehr wenige, meistens zufällige Informationen gründen, die oft auch von zweifelhafter Glaubwürdigkeit sind. Es scheint doch, dass die kroatischen Herrscher aus dieser Zeit überhaupt nicht wußten welche Titel ihnen die ausländische Chroniker zugeteilt haben. Es war ihnen, wahrscheinlich, auch nicht wichtig wie man sie in den Briefen auß dem Ausland titulierte. Auf den Aufschriften im Stein haben sie sich selber mit den Titel genannt der ihnen im Moment am besten paßte. Offenbar haben unsere Herrscher im frühen Mittelalter diesen Angelegenheiten als nicht so wichtig gehalten wie es schon etwas späteren Zeiten der Fall war. Die Neigung zum Formalismus ist eher die Eigenschaft der Gesellschaft im Untergang als der Gesellschaft im Aufbau und Fortschritt.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Casopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1984.